

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ЗАКАРПАТТІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)ORGANIZATION OF PRIMARY EDUCATION IN TRANSCARPATHTIA
(THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY –
THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Стаття розглядає особливості організації початкової освіти у Закарпатті другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Хронологічні межі дослідження охоплюють період державно-територіальної приналежності закарпатських земель Угорщині у складі Австрійської імперії (1804–1867 рр.), Австро-Угорської монархії (1867–1919 рр.). Реформа освіти, започаткована Законом ХХХVІІІ «Про народну освіту» (1868 р.), передбачала запровадження обов'язкової початкової освіти, відповідальність батьків за відвідування учнями початкової школи. Закон гарантував право на рідномовне навчання, що дозволило дітям русинів, угорців, німців, сербів, румунів, євреїв, що проживали на території краю, навчатися в національних школах. Початкова освіта мала дворівневий характер: І рівень – початкова школа, ІІ рівень – вища початкова школа. Засновниками шкіл виступали: держава, приватні особи, місцеві (міські, сільські) або релігійні (римо-католицькі, греко-католицькі, реформатські, єврейські) громади. Також у зв'язку з малою кількістю дітей шкільного віку або неспроможністю громади утримувати початкову школу створювалися школи, де співзасновниками виступали держава і громада, релігійні громади. Розроблено єдині технічні та санітарні вимоги щодо будівництва шкіл: розташування в безпечному для здоров'я дітей місці; просторі, сухі, світлі класні кімнати; наявність допоміжного приміщення для зберігання шкільного інвентаря; житло для вчителя. Кожна школа до початку навчального року забезпечувалася необхідним навчальним приладдям, підручниками та наочними посібниками. Тривалість навчального року в початкових школах залежала від місця знаходження школи та віку учнів (міські школи – 9 місяців, сільські – 8 місяців, а для учнів, старших 10 років, – 6 місяців). Тиждень навантаження встановлювалося в межах 20–25 годин. Навчальні плани склалися школами відповідно до передбаченого Законом ХХХVІІІ орієнтовного переліку навчальних предметів і затверджувалися окружним шкільним інспектором. Розклад навчальних занять укладався вчителем і затверджувався директором школи.

Ключові слова: початкова освіта, початкова школа, Закарпаття, Австро-Угорщина.

The article considers the peculiarities of the organization of primary education in Transcarpathia in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. The chronological boundaries of the study cover the period of state-territorial affiliation of the Transcarpathian lands to Hungary as part of the Austrian Empire (1804–1867), the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1919). The reform of education was initiated by the Law XXXVIII "On Public Education" (1868), which introduced compulsory primary education, the responsibility of parents for attending primary school by pupils. This Law guaranteed the right to education in the native language, which allowed children of Rusyns, Hungarians, Germans, Serbs, Romanians, and Jews living in the region to attend national schools. Primary education had two levels: the 1-st level – primary school, the 2-nd level – higher primary school. The founders of the schools were: state, private individuals, local (urban, rural) or religious (Roman Catholic, Greek Catholic, Reformed, Jewish) communities. Also, due to the small number of school-age children or the inability of the community to maintain primary school, schools were established where the co-founders were the state and the community, religious communities. Uniform technical and sanitary requirements for school construction have been developed: location in a place safe for children's health; spacious, dry, bright classrooms; availability of auxiliary premises for storage of school equipment; housing for teachers. Before the beginning of the school year, each school was provided with the necessary teaching aids, textbooks and visual aids. The length of the school year in primary schools depended on the location of the school and the age of the pupils (urban schools – 9 months, rural – 8 months, and for pupils older than 10 years – 6 months). The weekly load was set within 20–25 hours. Curricula were drawn up by schools in accordance with the tentative list of subjects provided by Law XXXVIII and approved by the district school inspector. The schedule of classes was drawn up by the teacher and approved by the school principal.

Key words: primary education, primary school, Transcarpathia, Austria-Hungary.

УДК 37.026 (078)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/41/1.5>

Фізеші О.Й.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри педагогіки
дошкольної, початкової освіти
та освітнього менеджменту
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Глобалізація та стрімкий розвиток інформаційного суспільства зумовлюють необхідність переосмислення значення освіти в цивілізаційному вимірі. Актуальність досліджуваної нами проблеми зумовлена потребою забезпечення умов для початкової освіти в контексті національної культури, рідномовного середовища з оперттям на загальнолюдські цінності, а також особливостями розвитку початкової школи полікультурного регіону в умовах єдиної державної освітньої

політики. Зважаючи на це, вагомим значення набуває дослідження ретроспективи національної освіти, зокрема функціонування початкової школи в Закарпатті як полікультурному регіоні, яка через історичні обставини, крім напрацьованих власних здобутків, засвоїла і реалізувала європейські освітні моделі. Тому об'єктивний історико-педагогічний аналіз цього досвіду розширить можливість визначення перспектив реформування української початкової школи в контексті єдиного освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Становлення та розвиток вітчизняних освітніх систем є предметом вивчення історико-педагогічних розвідок Л. Березівської, Л. Бондар, Л. Вовк, Т. Завгородньої, І. Зайченка, О. Любара, О. Сухомлинської, Б. Ступарика та ін. Історико-регіональний аспект вивчення діяльності закладів початкової освіти відображений у наукових розвідках Т. Багрій (Переяславщина), Н. Белозьорової, О. Драч, Г. Черненко (Центральна та Східна Україна), С. Бричок (Волинь), Т. Кравченко (Харківщина), М. Поліщук (Правобережна Україна) та ін. Історія розвитку початкової освіти в Закарпатті частково, за локальною проблематикою, відображена в дисертаційних працях Г. Лемко (зміст початкової освіти в 1919–1939 рр.), Г. Розлуцької (зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів (1919–1939 рр.) та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення історії становлення та розвитку початкової школи окремого регіону в конкретно-історичний період є важливим джерелом для узагальнення інформації про освітні процеси на більш глобальному рівні – на рівні держави, епохи, людської цивілізації. Так, історія школи та освіти є важливою складовою частиною історіографії історії педагогіки, що «включає історію становлення і функціонування різних типів навчальних та виховних закладів та установ, систем освіти та виховання загалом, розвиток практики виховання і освіти на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, сукупність соціальних інституцій, норм і правил, що її регулюють» [2, с. 5–6]. Проте наукових розвідок, спрямованих на вивчення особливостей організації початкової освіти в Закарпатті другої половини XIX – початку XX століття, вкрай не досить задля інтерпретації освітніх процесів у краї, або ж вони представлені в діаметрально протилежних контекстах, наприклад: від «політика угорської влади була спрямована, шляхом створення шкіл, на інтенсивну «мадьяризацію» неугорського населення держави, ... вчителем міг бути тільки той, хто володів угорською мовою, ... руські школи були отримані нашим шкільним управлінням у такому вбогому стані...» [7, с. 101–102] до «навіть відстала Австро-Угорщина створила для свого слов'янського населення умови життя набагато культурніші, ніж кріпосна Росія: в Австрії 39% неграмотних, в Угорщині – 50%» [8, с. 16] і т.п.

Мета статті – з'ясувати особливості організації початкової освіти у Закарпатті другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Хронологічні рамки нашої публікації охоплюють період входження закарпатських земель до складу Угорщини, яка до 1804 р. належала Габсбурзькій монархії, у 1804–1867 рр. – Австрійській імперії, а впродовж 1867–1919 рр. – Австро-Угорській монархії.

Зауважимо, що середина XIX століття ознаменована хвилями буржуазних революцій майже в усіх європейських країнах, а в Угорщині революція мала також національно-визвольний характер, що в 1867 р. призвело до одержання Угорщиною рівних прав з Австрією та створення дуальної монархії. Власне, революційні події сприяли створенню в Угорщині нової урядової влади, так, у березні 1848 р. Законом III «Про утворення незалежних угорських міністерств» [9] було створено Міністерство релігії та народної освіти Угорщини. Основне завдання новоствореного урядового органу полягало в розробці освітнього закону, основу якого становили педагогічні ідеї прогресивних педагогів того часу, які виступали за звільнення школи з-під впливу релігії та навчання дітей рідною (материнською) мовою. Закарпатські землі з русинами, що становили найбільшу етнічну групу, були не єдиними серед представників інших національностей (румунів, словаків, хорватів та ін.), які проживали в Угорщині, хто підтримав позитивні зміни. Передова громадськість Закарпатського краю взяла активну участь в обговоренні нового закону та делегувала до імператора Франца Йосифа А. Добрянського з пропозиціями модернізації освітнього процесу в краї: визнати русинську національність в Угорщині та впровадити рідномовне навчання в школах; створити в русинських округах гімназії, а в Ужгороді – академію; відкрити доступ для русинської молоді до навчання у Львівському університеті; надати русинським учителям прав і матеріальну підтримку на рівні з іншими округами імперії. Та «з цих вимог, – зазначили А. Бондар та А. Чума в історичному нарисі, присвяченому розвитку шкільництва в Закарпатті, – задоволені були лише деякі: рідна мова стала обов'язковим предметом у школах, народні школи з більшістю місцевих учнів були віддані під керівництво руських консисторій, ... вивчення рідної мови в учительській семінарії» [1, с. 55–56]. Зауважимо, що право на рідномовне навчання отримали школярі з русинськомовних, угорськомовних, німецькомовних та ін. сімей, про що засвідчують наведені в табл. 1 статистичні дані щодо етнічного складу школярів в Ужанському шкільному окрузі.

Таблиця 1

Етнічний склад учнів початкових шкіл Ужанської жупи (1895–1896 н.р.)

Національність учнів	Кількість учнів	
Русини	7686	33,8%
Угорці	8197	36,1%
Двомовні	6442	28,33%
Німці	342	1,5%
Серби	61	0,26%
Румуни	3	0,01%
Всього	22731	

Джерело: [3]

Початкові школи Ужанської жупи
(1895–1896 н.р.)

Форма власності	Кількість шкіл
муниципальні	246
державні	43
об'єднані	24
громадські	17
приватні	3
церковні:	
греко-католицькі	114
римо-католицькі	34
протестантські	32
єврейські	5
Всього	518

Джерело: [3]

Освітній закон був опублікований у 1868 р. уже після того, як у 1867 р. між Австрією та Угорщиною був укладений договір про врегулювання державно-правових відносин, а саме утворення у складі імперії окремого королівства Угорщина із власною конституцією. Головним автором Закону XXXVIII «Про народну освіту» (1868 р.) став тогочасний міністр культури й освіти Угорщини Йозеф Етвеш. Закон був прогресивним й утверджував задекларовані революцією 1848 р. демократичні принципи. Зокрема, йдеться про впровадження обов'язкової початкової освіти: «Всі батьки або опікуни, включаючи й тих, у чиїх будинках проживають діти, які виконують обов'язки учнів майстра або ж є служками, зобов'язані власних або ж усиновлених дітей (якщо їх не навчали вдома або ж у приватних навчальних закладах) віддавати до загальних шкіл з 6-річного до 12-річного або 15-річного віку» [10, § 6]. Батьки або опікуни мали право самостійно вибирати: чи забезпечити навчання дитини школоповинного віку «вдома чи у будь-якій релігійній, приватній або державній школі» [10, § 6].

Початкова освіта, згідно із Законом Йозефа Етвеша, мала дворівневий характер: перший рівень – початкова школа і другий рівень – вища початкова школа. Засновниками шкіл могли виступати: держава, приватні особи, місцеві (міські, сільські) або релігійні (римо-католицькі, греко-католицькі, реформатські, єврейські) громади. Також згідно із §§ 45–46 закону дозволялося створення так званих «об'єднаних» шкіл, які створювалися спільно місцевою та релігійною або різними релігійними громадами, в яких кількість школоповинних дітей не перевищувала 30 осіб. У таких школах загальноосвітні навчальні предмети вивчалися всіма учнями, а викладання уроків релігії або етики кожна релігійна громада забезпечувала власними силами. «Об'єднані» школи створювалися також і за умови, коли відстань між населеними пунктами не була великою, а громада не могла собі дозволити утримувати початкову школу. Тоді кількома громадами створювалися спільні школи або ж вони спільно наймали вчителя для початкової школи. Кожна сільська громада, в якій налічувалося 30 і більше школоповинних дітей, за відсутності парафіяльної школи, зобов'язана була створити муниципальну початкову школу, в якій початкову освіту здобували діти різних віросповідань. У разі якщо громада не мала можливостей утримувати початкову школу, то в установленому порядку вона зверталася до держави за фінансовою підтримкою. У табл. 2 представлено статистичні дані щодо початкових шкіл за формою власності на прикладі Ужанського шкільного округу краю.

Початкові школи, незалежно від форми власності, підпорядковувалися міській/сільській громаді, в якій створювалася громадська шкільна

рада, до складу якої входили представники влади, суддя, виборні представники громади, вчитель (якщо у школі налічувалося кілька вчителів, то – виборний представник педагогічного колективу). Громадська шкільна рада вибиралася на три роки. Окрім того, згідно із законом, у кожному шкільному окрузі має бути створена педагогічна рада (засідає не менш, як один раз на рік), яка своєю чергою поділяється на районні педагогічні ради (засідають не менш, як два рази на рік).

До всіх шкіл, незалежно від форми власності, висувалися єдині технічні та санітарні вимоги щодо їх організації. Серед них: розташування школи в безпечному для здоров'я дітей місці; будівлі – просторі (в одній кімнаті не більше 60 учнів, де на кожну дитину повинно припадати 8–12 квадратних футів), сухі, світлі та легко провітрюються (§ 27); створення умов для роздільного навчання дівчаток та хлопчиків у вищій початковій школі (бажано в окремих приміщеннях) (§ 29). Будівля школи повинна мати, окрім класної чи класних кімнат, допоміжне приміщення для зберігання шкільного інвентарю. Житло для вчителя також було обов'язковою частиною школи. На рис. 1 подано фотокопію технічного креслення будівлі сільської початкової школи у селі Батієво Березької жупи, що збереглася в архівних джерелах [6, арк. 1].

Відповідно до організаційних вимог, передбачених Законом XXXVIII «Про народну освіту», кожна школа до початку навчального року мала бути забезпечена необхідним навчальним приладдям, підручниками та наочними посібниками (глобус, карти, таблиці, малюнки із зображенням живої природи тощо). Щодо підручників, то вони були платними, але діти з незаможних сімей забезпечувалися підручниками за рахунок релігійної або міської/сільської громади.

Тривалість навчального року в початкових школах залежала від кількох чинників: місця знаходження школи (місто, село), віку учнів тощо. Так, у міських школах навчальний рік тривав дев'ять

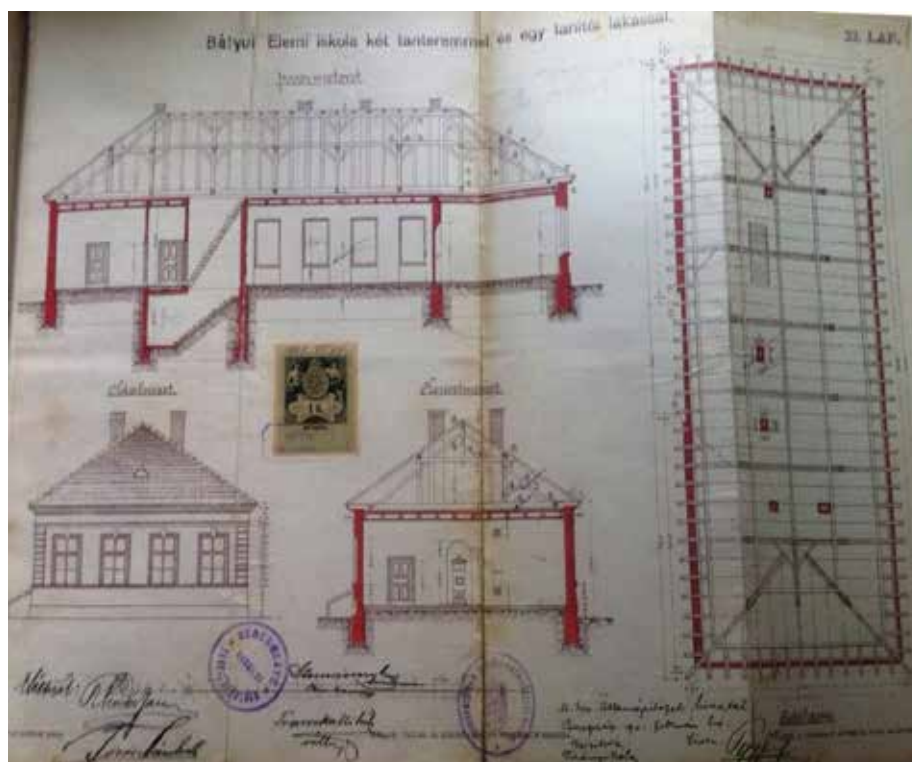

Рис. 1. План-схема Батівської початкової школи з двома класними кімнатами та квартирою для вчителя

місяців, у сільських – вісім. Окрім того, школярам сільських шкіл, яким виповнилося 10 років, у період найінтенсивніших польових робіт дозволялося до звичайних канікул додати ще два місяці. Таким чином, у сільських школах для дітей, старших за 10 років, тривалість навчального року становила 6 місяців, переважно після завершення і до початку сільськогосподарських робіт [10, § 53–54]. Зміни в графіку навчального процесу регламентувалися розпорядженнями окружних шкільних інспекторатів, в яких вказувалися допустимі терміни початку та кінця навчального року, а також наголошувалося на обов'язковості відвідування школи всіма школоповинними дітьми, відповідальність за що покладалася на батьків або опікунів.

Тижневе навантаження учнів початкових шкіл залежало від віку школярів і встановлювалося в межах 20–25 годин (включно з годинами на вивчення релігії та етики). До тижневого навантаження не враховувалися години, відведені на фізичне виховання, сільськогосподарські або садово-городні роботи. Вони визначалися окремо [10, § 52].

Важливою умовою організації діяльності початкових шкіл була наявність навчальних планів, які уклалися школами відповідно до передбаченого Законом XXXVIII орієнтовного переліку навчальних предметів. Так, учитель початкової школи відповідно до переліку навчальних предметів та сумарного тижневого навантаження розробляв робочі навчальні плани, які затверджувалися

окружним шкільним інспектором. На рис. 2 наведено зразки навчальних планів, за якими працювали початкові школи Закарпаття наприкінці XIX – на початку XX століття [5, арк. 10–11].

Розклад навчальних занять укладався вчителем і затверджувався директором школи. На рис. 3 представлено фотокопії зразків розкладу уроків початкової школи.

Міністерством релігії та народної освіти Угорщини було розроблено рекомендації з укладання розкладу уроків: врахування завдань навчання та виховання; рівномірний розподіл навантаження вчителя за днями, щоб він не втомлювався й не знижувався рівень його мотивації; рівномірний розподіл навчальних предметів за днями з метою забезпечення однакової зайнятості школярів; у першій половині навчального дня ставити такі навчальні предмети, які вимагають більшої концентрації зусиль, уваги школярів, у другій половині – співи, малювання, ручні роботи; проведення спарених уроків зі співів, малювання, ручних робіт, тоді як вивчення угорської мови не дозволялося ставити два уроки поспіль; включення до розкладу уроків релігії, але проводяться вони за межами школи; заняття фізкультурою – тільки на останньому уроці...» [4, арк. 18]. Зауважимо, що більшість зазначених рекомендацій зберегли свою актуальність і донині.

Висновки. Узагальнення даних архівних джерел та законодавчих документів, що регламентували освітню галузь другої половини XIX – початку

Ulatanus orator
a kezzevalmasi allam elvisei vizseletek-vel egyidejűleg
1914. évi tanterv.

No.	Tantárgyak	Órák száma		Egyes- legesen
		5	8	
1.	Hit és erkölcs	2	1	3
2.	Magyar nyelv és irodalom	3	2	5
3.	Matematika	2	3	5
4.	Természeti tudományok	2	3	5
5.	Történelem	1	1	2
6.	Ének és zené	1	1	2
7.	Testnevelés	1	1	2
8.	Összesen	14	13	27

Bonyhád, 1914. február hó 17-én
1915. évi
Tanterv
Jancsó József
Tanfelügyelő

Ulatanus orator
a kezzevalmasi allam elvisei vizseletek-vel egyidejűleg
1914. évi tanterv.

No.	Tantárgyak	Órák száma			Egyes- legesen
		5	8	11	
1.	Hit és erkölcs	3	2	1	6
2.	Magyar nyelv és irodalom	3	2	1	6
3.	Matematika	2	3	1	6
4.	Természeti tudományok	2	3	1	6
5.	Történelem	1	1	1	3
6.	Ének és zené	1	1	1	3
7.	Testnevelés	1	1	1	3
8.	Összesen	19	18	10	47

Bonyhád, 1914. február hó 17-én
1915. évi
Tanterv
Jancsó József
Tanfelügyelő

Рис. 2. Навчальні плани для I-II та III-IV класів державної початкової школи

Ulatanus orator
a kezzevalmasi allam elvisei vizseletek-vel egyidejűleg
1914. évi tanterv.

No.	Óra	Tantárgy	Órarend	Órarend	Órarend	Órarend
1.	1.	Hit és erkölcs	1.	1.	1.	1.
2.	2.	Magyar nyelv és irodalom	2.	2.	2.	2.
3.	3.	Matematika	3.	3.	3.	3.
4.	4.	Természeti tudományok	4.	4.	4.	4.
5.	5.	Történelem	5.	5.	5.	5.
6.	6.	Ének és zené	6.	6.	6.	6.
7.	7.	Testnevelés	7.	7.	7.	7.
8.	8.	Összesen	8.	8.	8.	8.

Bonyhád, 1914. február hó 17-én
1915. évi
Tanterv
Jancsó József
Tanfelügyelő

Ulatanus orator
a kezzevalmasi allam elvisei vizseletek-vel egyidejűleg
1914. évi tanterv.

No.	Óra	Tantárgy	Órarend	Órarend	Órarend	Órarend
1.	1.	Hit és erkölcs	1.	1.	1.	1.
2.	2.	Magyar nyelv és irodalom	2.	2.	2.	2.
3.	3.	Matematika	3.	3.	3.	3.
4.	4.	Természeti tudományok	4.	4.	4.	4.
5.	5.	Történelem	5.	5.	5.	5.
6.	6.	Ének és zené	6.	6.	6.	6.
7.	7.	Testnevelés	7.	7.	7.	7.
8.	8.	Összesen	8.	8.	8.	8.

Bonyhád, 1914. február hó 17-én
1915. évi
Tanterv
Jancsó József
Tanfelügyelő

Рис. 3. Розклади уроків для I-II та III-IV-V класів державної початкової школи

XX століття у період перебування закарпатських земель у складі Угорщини (Австрійської імперії, Австро-Угорської монархії), дозволяє нам виокремити такі особливості організації початкової освіти в Закарпатті, як: формування законодавчої

бази діяльності початкових шкіл; розробка єдиних технічних та санітарних вимог до будівництва шкіл; впровадження обов'язкової початкової освіти; забезпечення права на рідномовну освіту; створення органів державного управління та

громадського самоврядування в початкових школах; унормування вимог щодо складання навчальних планів, розкладів уроків тощо. Перспективними напрямами досліджень є вивчення особливостей упровадження рідномовного навчання в початкових школах, вивчення особливостей змісту початкової освіти тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бондар А., Чума А. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині (Історичний нарис). Частина 1. Пряшів : Видання ЦК Культурного Союзу Українських трудящих в ЧССР, 1967. 167 с.
2. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.
3. Державний Архів Закарпатської області (ДАЗО), Ф. 113. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 1–19. (Статистические ведомости о состоянии школ, количестве учителей и учащихся Ужанской жупы за 1896–1897 гг. (за документами 1895–1896 гг.)).
4. ДАЗО, Ф. 113. Оп. 4. Спр. 147. Арк. 16–18. (Переписка с Министерством культов и просвещения Венгрии, административной комиссией Ужанской жупы и попечительствами школ об утверждении учебных планов, расписании уроков, о посещаемости учениками школ и др. 1914–1919 гг.).
5. ДАЗО, Ф. 7. Оп. 2, Спр. 1342. Арк. 10–20. (Переписка з Берегівським окружним шкільним інспектором по організаційно-методичним питанням 1909–1909 рр.).
6. ДАЗО, Ф. 130. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1. (Плани Батевськовської початкової школи, 1901 р.).
7. Клима В. Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси. Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ужгородь : Типографія «Школьная помощь», 1936. 196 с.
8. Полищук Н.С. Начальное и среднее образование на Правобережной Украине в 60–90-х гг. XIX века : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР». Киев, 1974. 27 с.
9. 1848. évi III. törvénycikk független magyar felelős ministerium alakításáról. URL: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5271> (дата звернення: 08.11.2021).
10. 1868. évi XXXVIII. Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. URL: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> (дата звернення: 08.11.2021).